

ОСОБЛИВОСТІ ОБГРУНТУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПРОСПЕКТИВНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СУЧАСНІЙ ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ

PECULIARITIES OF SUBSTANTIATION OF THE CONCEPT OF PROSPECTIVE LEGAL RESPONSIBILITY IN MODERN LEGAL DOCTRINE

Григоренко С.І., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Дьякова А.А., старший лаборант кафедри державно-правових дисциплін
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті з позицій загального теоретичного аналізу висвітлено співвідношення різних концепцій юридичної відповідальності спеціальних суб'єктів у чинному законодавстві України (на прикладі військовослужбовців). Юридична відповідальність розглядається з позиції складного, багатопланового феномену, який досліджується різноманітними юридичними науками.

У зв'язку з тим, що вивчення права та відповідних правових явищ неможливо без дослідження тексту нормативно-правових актів, то у статті було проаналізоване чинне законодавство, у межах якого має місце фіксація відповідальності спеціальних суб'єктів та у першу чергу військовослужбовців як у перспективному (позитивному) ракурсі, так і ретроспективному (негативному).

Акцентовано увагу на тому, що детальне дослідження концепцій юридичної відповідальності, у тому числі й описану в юридичній літературі концепцію перспективної (позитивної) юридичної відповідальності, потрібно для з'ясування її життєздатності стосовно статусу спеціальних суб'єктів, у тому числі й військовослужбовців та суб'єктів військового управління в сучасних умовах розвитку держави та такого її інституту як армія, а також права, у ракурсі регулювання службових правовідносин.

Констатується, що дослідження концепції позитивної юридичної відповідальності та відповідна їй оцінка буде сприяти більш повному уявленню про інститут юридичної відповідальності в цілому, але з позицією деяких авторів, що без цього не можна реалізувати ретроспективну юридичну відповідальність погоджуватися не слід. Адже, історія притягнення осіб до ретроспективної юридичної відповідальності свідчить, що така реалізація юридичної відповідальності здійснювалася та досягала відповідного результату, у тому числі й задовго до появи перших ідей розуміння юридичної відповідальності у позитивному ракурсі.

Ключові слова: юридична відповідальність, правових статус спеціальних суб'єктів, юридична відповідальність спеціальних суб'єктів, основні концепції юридичної відповідальності.

The article, from the standpoint of general theoretical analysis, highlights the relationship between different concepts of legal responsibility of special subjects in the current legislation of Ukraine (on the example of military personnel). Legal responsibility is considered from the standpoint of a complex, multifaceted phenomenon, which is studied by various legal sciences.

Due to the fact that the study of law and relevant legal phenomena is impossible without researching the text of normative legal acts, the article analyzed the current legislation, within which the responsibility of special subjects and, first of all, military personnel is fixed as a prospective (positive) perspective, as well as retrospective (negative).

Attention is focused on the fact that a detailed study of the concepts of legal responsibility, including the concept of prospective (positive) legal responsibility described in the legal literature, is needed to clarify its viability in relation to the status of special subjects, including military personnel and subjects objects of military administration in the modern conditions of the development of the state and its institution such as the army, as well as law, from the perspective of the regulation of official legal relations.

It is stated that the study of the concept of positive legal responsibility and its appropriate assessment will contribute to a more complete understanding of the institution of legal responsibility as a whole, but one should not agree with the position of some authors that retrospective legal responsibility cannot be implemented without it. After all, the history of bringing persons to retrospective legal responsibility shows that such implementation of legal responsibility was carried out and achieved the appropriate result, including long before the first ideas of understanding legal responsibility from a positive perspective appeared.

Key words: legal responsibility, legal status of special subjects, legal responsibility of special subjects, basic concepts of legal responsibility.

Актуальність обраної теми. Юридична відповідальність є складним, багатоплановим феноменом, що досліджується різноманітними юридичними науками. Сформульована у радянський час концепція проспективної юридичної відповідальності продовжує існувати та у сучасних умовах отримує нових прибічників, але й піддається критичному аналізу та навіть запереченню. З огляду на це, варто проаналізувати основні доктринальні підходи щодо її обґрунтування у сучасних умовах розвитку правової системи.

Метою статті є висвітлення особливостей обґрунтування концепції проспективної юридичної відповідальності у сучасній правовій доктрині.

Виклад основного матеріалу. У контексті відповіді на питання, що слід розуміти під феноменом «юридична відповідальність», у правовій доктрині можна виділити низку підходів стосовно такого розуміння. Зокрема, виокремлюють ретроспективний підхід, проспективний (перспективний, позитивний, активний, позитивно-активний, заохочувальний, футурологічний тощо). При цьому такі підходи виступають як принципово протилежні. Крім

того, виокремлюють й двохаспектний, без домінування чи з домінуванням або проспективного, або ретроспективного підходу.

Варто відзначити те, що концепція проспективної відповідальності сформулювалася у радянський час та спиралася як на моральні засади існування суспільства, так і обґрунтовувалася положеннями чинного на той час законодавства, в якому термін «відповідальність» не передбачав настання негативних наслідків для суб'єкта. На сьогодні концепція проспективної юридичної відповідальності з правової доктрини не зникла та її прибічники у першу чергу суттєву аргументацію щодо її існування спрямовують крізь призму аналізу чинного законодавства.

Ми вважаємо, що вказане обґрунтування має право на існування, але його не слід уважати основним, а до положень чинного законодавства у цій частині слід підходити критично, оскільки певну його частину було сформовано за інших часів. Знову ж таки виходячи зі слів та методологічних настанов щодо вивчення юридичної відповідальності О. Е. Лейста, слід брати до уваги те, що має місце певна небезпека, пов'язана з можливістю підміни

вивчення права як соціальної реальності вивченням термінології закону, у результаті чого стануть вивчатися не правові поняття та категорії, а різноманітні значення слів, що містяться у нормативно-правових актах. На жаль, можливість (небезпека) склалась при дослідженні санкцій та відповідальності [1, с. 119].

Дійсно, раніше більшість радянський учених-юристів при обґрунтуванні існування позитивної юридичної відповідальності (у тому числі і О. Е. Лейст) спиралась на нормативно-правові акти, програмні або партійні документи того часу, де доволі часто використовувалося слово «відповідальність» не у ретроспективному ракурсі. Так, наприклад, в абзаці 2 пункту 5 Постанови Пленуму Центрального комітету ВКП(б) «Про контроль над проведенням у життя Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 року «Про перехід на восьмигодинний робочий день, семиденний робочий тиждень та про заборону самовільного залишення місця роботи робітниками та службовцями з підприємств та установ» від 31 липня 1940 року, де зазначалося, що слід уважати народних комісарів особисто відповідальними за реалізацію Указу на підвладних їм територіях та в установах, а відповідно до абзацу 2 пункту 6 цієї ж Постанови, Пленум ЦК ВКП(б) засуджує існуючу поведінку директорів та вважає, що за встановлення твердої дисципліни на підприємстві відповідає перш за все директор, оскільки він є господарем справи, повновладним керівником підприємства, таким, що повною мірою відповідає за стан справ на підприємстві та за порядок на виробництві [2, с. 187]. Навіть у більш пізніх партійних документах підхід до використання слова «відповідальність» не змінився. Так, Постановою Політбюро ЦК КПРС «Про підвищення відповідальності керівників-комуністів за забезпечення населення продовольством» від 14 грудня 1989 року [3, с. 12] використовується термінологія «відповідальність», «несення повної відповідальності» саме у позитивному (перспективному) значенні.

Разом із тим, навіть у радянський період існувала позиція, відповідно до якої задачею зокрема цивілістики (так само як й інших юридичних наук) є якраз те, що на підставі дослідження сутності, природи регульованих правом відносин сприяти удосконаленню правового регулювання, у тому числі й через удосконалення законодавства. Саме тому, жодним чином не можна остаточним аргументом у науковому спорі вважати посилення на законодавство. Адже такий аргумент є самодостатнім лише у правозастосовному процесі [4, с. 110]. Ми вважаємо, що в умовах сьогодення, враховуючи принцип верховенства права такий підхід вже не є абсолютно самодостатнім навіть і у правозастосовному процесі.

Проте О. Е. Лейст пише, що якщо звернутися до тексту Конституції СРСР, то з десяти вказівок про відповідальність, що згадуються у ній, тільки дві мають прямий стосунок до відповідальності за правопорушення. У всіх інших випадках цей термін використовується для позначення зовсім іншої правової реальності, яка дуже віддалено пов'язана або взагалі не пов'язана з ретроспективною відповідальністю [5, с. 216]. Тобто він мав на увазі проспективну (позитивну) відповідальність. З цього приводу слід зазначити, що в Конституції України (стаття 3) вказується на те, що держава несе відповідальність перед людиною. Вважаємо, що таку норму було введено у першу чергу для інформування громадян та інших суб'єктів про те, що на сьогоднішній день повинні бути створені та функціонувати механізми (національні та міжнародні) ретроспективної юридичної відповідальності не лише щодо фізичних та юридичних осіб, але й щодо держави (інформаційна функція).

Крім того, ця конституційна норма дає реальну можливість відповідним суб'єктам звертатися до визначених механізмів з метою притягнення держави до юридичної

відповідальності та поновлення своїм правам, а держава відповідно до цієї норми зобов'язана такі механізми створити (національні) та визнати і виконувати їхні рішення (міжнародні) (регулятивна та охоронна функція). Тобто з точки зору юридичної відповідальності цей припис говорить саме про ретроспективну юридичну відповідальність. Такої ж позиції дотримуються і С. М. Попова та І. О. Остапенко. Зокрема, вони пишуть, що Конституція України закріпила принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність, який знаходить свій прояв у першу чергу у чіткому конституційному закріпленні обов'язків держави. Відповідальність держави не зводиться лише до політичної чи моральної відповідальності публічної влади перед суспільством, а має певні ознаки саме юридичної відповідальності як застосування заходів публічно-правового характеру до держави та її органів за невиконання чи неналежне виконання ними своїх обов'язків [6, с. 44].

Адже, якщо цей припис розглядати з точки зору проспективної (позитивної) юридичної відповідальності у розумінні прибічників такої концепції, то він буде мати тільки декларативний характер, без конкретного змісту та спрямованості. У такому випадку він краще би виглядав, будучи розмішеним у преамбулі Конституції, разом з відповідальністю Верховної Ради перед Богом, минулими, нинішніми та майбутніми поколіннями.

Що стосується способу викладу, то його було обрано виходячи саме зі специфіки держави як суб'єкта права, особливостей взаємовідносин із суспільством. Інший приклад, використаний у Преамбулі Конституції, де вказано на усвідомлення відповідальності Верховної Ради України перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми та майбутніми поколіннями, то в цьому випадку наша позиція полягає у тому, що йдеться про позитивну соціальну відповідальність (моральну, релігійну), але не юридичну відповідальність. З цього приводу О. Костенко пише, що метафізика цієї відповідальності невидимо зв'яже релігійні джерела й одкровення з розумінням гріховності нашої реальності, одухотвореним розумінням справжньої природи нашої історичної драми при наявності складу «історичного» правопорушення й провини [7, с. 115].

Як уже зазначалося, що як і раніше, так і зараз існують діаметрально протилежні підходи до розуміння юридичної відповідальності. Проте більшість учених схиляється до того, що концепція позитивної юридичної відповідальності є пережитком минулого, його своєрідним рудиментом. Так, А. М. Шулга чітко вказує на те, що оскільки в юридичній науці існують концепції «негативної» і «позитивної» юридичної відповідальності, то на сьогодні остання поступово набуває ознак однієї з тих «ідеологічно заангажованих», штучних категорій, створених за часів «радянської юриспруденції», про які періодично ще згадують, як правило, в сучасній навчальній літературі, скоріше в силу певної інерції мислення, ніж внаслідок об'єктивної наявності у такої категорії якоїсь суто прикладної цінності [8, 175]. У свою чергу, С. П. Погребняк теж займає принципову позицію, що термін «юридична відповідальність» доцільно використовувати лише в одному – негативному – значенні [9, с. 18].

О. Харитонова та С. Харитонов не зупиняючись детально на всіх аспектах дискусії з приводу двох аспектів юридичної відповідальності, зазначають, що більш виваженою є точка зору, згідно з якою поділ юридичної відповідальності на позитивну і негативну (проспективну і ретроспективну) не відповідає її природі. Підґрунтям юридичної відповідальності є правова оцінка, а підґрунтям позитивної відповідальності є оцінка моральна. Тому запропонований поділ в цілому є неточним. Грунтуючись на таких міркуваннях, юридичну відповідальність вони розуміють як відповідальність ретроспективну, тобто як відповідальність за вже вчинене правопорушення [7, с. 23].

Свій погляд на такий вид відповідальності має Ю. В. Байдін, який теж в кінцевому рахунку зводить його до моральних аспектів. Зокрема, він, аналізуючи специфіку юридичної відповідальності спеціальних суб'єктів вказує на те, що коли йдеться про активний (позитивний) аспект, то в цьому випадку маємо позитивну юридичну відповідальність, яка є цінною і необхідною для високоякісного виконання такими суб'єктами функцій, поставлених завдань, через те що відповідальність виступає моральним регулятором їхньої поведінки [10, с. 216].

У свою чергу, Л. О. Морозова звертає увагу на те, що аргументована критика вчення про позитивну юридичну відповідальність дається в літературі багатьма ученими. При цьому підкреслюється теоретична і практична неспроможність цієї точки зору, оскільки вона пов'язана з припущенням, що правом регулюються не лише поведінка, але і внутрішній духовний світ людини, оскільки позитивна юридична відповідальність пов'язана з емоційно-психологічним осмисленням і усвідомленням свого обов'язку перед суспільством, державою, іншими людьми. При цьому дискусія з приводу існування двох аспектів юридичної відповідальності, яка досить активно велася в середині та наприкінці двадцятого століття, не отримала практичного застосування. На думку більшості юристів, так звана позитивна відповідальність не має юридичного характеру. Рішучі заперечення проти існування позитивної юридичної відповідальності висловлювали представники кримінально-правової науки, посилаючись на те, що кримінальна відповідальність громадян, які не порушують кримінальний закон, абсурдна і суперечить установленням кримінального законодавства: кримінальній відповідальності підлягає лише той, кого визнано винним у вчиненні злочину [11, с. 392].

Висновки та пропозиції. Таким чином, у юридичній науці існують підходи, відповідно до яких виділяють як проспективну (позитивну), так і ретроспективну (негативну) юридичну відповідальність. У той же час, щодо наявності проспективної (позитивної) юридичної відповідальності існує дискусія, у межах якої одна група учених вказує на те, що така відповідальність існує, а інша вважає, що для виділення категорії проспективної (позитивної) юридичної відповідальності жодних підстав немає. Існують також позиції, відповідно до яких, повне заперечення або безумовне прийняття основних положень теорії проспективної (позитивної) юридичної відповідальності – це крайнощі, яких не слід допускати.

Якщо ж ретельно проаналізувати наукові праці, в межах яких йдеться про проспективну (позитивну) юридичну відповідальність, то можна виділити такі вади в аспекті обґрунтування вказаної концепції. 1. Автори узагалі не наводять слушної аргументації щодо наявності проспективної (позитивної) юридичної відповідальності. 2. Дослідники основний акцент у доведенні концепції роблять на посиланні на положення чинного законодавства. 3. Автори суперечать самі собі в цих або подальших роботах, фактично відмовляючись від зайнятої ними позиції з приводу проспективної (позитивної) юридичної відповідальності (переважно стосуються тих науковців, що тривалий час працювали у радянський період та продовжують працювати в умовах сьогодення). 4. Дослідники будують свою аргументацію виключно на логічному співвідношенні соціальної та юридичної відповідальності без урахування специфіки останньої, або вказують на те, що такий вид юридичної відповідальності не є сформованою та усталеною категорією, або уходять у суто моральну площину.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы). М. : Изд-во МГУ, 1981. 240 с.
2. Известия ЦК КПСС. Информационный ежемесячный журнал. 2 (301) февраль 1990. С. 186-190.
3. Известия ЦК КПСС. Информационный ежемесячный журнал. 1 (300) январь 1990. С.11-13.
4. Денисов Ю. А. Общая теория правонарушения и ответственности (социологический и юридический аспекты). Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1983. 145 с.
5. Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы). М. : Изд-во МГУ, 1981. 240 с.
6. Попова С. М. Особливості юридичної відповідальності військових службових осіб гарнізону. Право.ua. 2015. № 3. С. 43-50.
7. Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. За ред. проф. І. Безклубого. К., 2010. Чис.V. 367 с.
8. Шульга А. М. Особа як суб'єкт правомірної поведінки: загальнотеоретичне дослідження. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Х. 2015. 198 с.
9. Проблеми правової відповідальності : монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Х. : Право, 2014. 348 с.
10. Байдін Ю. В. Деякі питання юридичної відповідальності співробітників Служби безпеки України. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Вип. 5. 2003. С. 214-221.
11. Морозова Л. А. Теория государства и права: учебник / Л. А. Морозова. 5-е изд., перераб. и доп. М. : Норма : ИНФРА-М, 2014. 464 с.